

doi <https://doi.org/10.18485/bratstvo.2024.28.5>
УДК 271(497.11)

Рад примљен: 12.8.2024.

Рад прихваћен: 19.9.2024.

Оригиналан научни рад

ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ У ГРАЧАЦУ. ПРОШЛОСТ И МИТ У МАТЕРИЈИ

Црква Св. Саве у Грачацу проглашена је за непокретно културно добро – споменик културе као значајно архитектонско остварење са почетка 19. века. Грађевина и њена непосредна околина доживеле су значајне трансформације током друге деценије 21. века захваљујући јачини култа Светог Саве код локалног становништва. Рад истражује промене које су настале у прошлости са посебним освртом на значај народних предања као покретача обнова. Посебан сегмент посвећен је иконостасу, раду Ивана Ј. Мељникова, који до сада није био у фокусу интересовања стручне јавности. Иконостас сведочи о уметничким изразима времена, али и трансформацијама у прошлости које су условљене снажењем култа светитеља.

На 18. километру магистралног пута који од Краљева води ка Врњачкој Бањи постављена је табла која упућује према цркви Св. Саве у Грачацу. На табли се налази и информација да објекат потиче из 13. века. Овај податак донекле није у сагласју са Одлуком о проглашењу цркве за споменик културе у коме се наводи да се грађевина „издваја се из корпуса сакралног наслеђа као значајно архитектонско остварење периода уставничке Србије“ (слика 1).¹ Податак са инфо табле израз је народних веро-

¹ Одлука о проглашењу цркве Св. Саве за непокретно културно добро – споменик културе, „Службени гласник РС” бр. 5/2000. Фотографија ситуација 2011. година: Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, аутор Далибор Анђелковић.

вања и предања, али је делимично потврђен научно истраживачким радовима. Иако значајна, стручна знања о историјату развоја сакралног места нису заменила нити значајно утицала на основе легенди које постоје код мештана и које се доживљавају као непобитне истине.

Слика 1

Археолошки и антрополошки преглед

О историјату и архитектури цркве Св. Саве у Грачацу сада, већ постоји значајна стручна и летописна грађа.² Археолошким истраживањима, обрадом доступног мобилијара утврђена су три хоризонта живота и интервенција на простору данашње црквене грађевине.³ Најстарији објекат изграђен на простору данашње порте датује се у период средњег века. О изгледу и намени средњовековне грађевине може се, тек понешто закључити на основу откривених остатака зидова и чињенице да је у оквиру њега обављено сахрањивање. Обнови цркве или изградњи новог објекта на старом култном месту крајем 16. или током 17. века претходио је пожар у коме је страдала средњовековна грађевина. Данашњи објекат је из-

² М. Д. Сотировић, *Врњачка Бања и околина*, Врњачка Бања 1996; Милорад Михаиловић, *Црква у Грачацу код Краљева*, *Наша прошлост* 1–2 (1968), 61–64; Јелена Боровић-Димић, *Трагови трајања*, Врњачка Бања 2005, 188–190; Марија Алексић Чеврљаковић, *Црква Св. Саве у Грачацу*, *Наша прошлост* 13 (2012), 129–145.

³ М. Алексић Чеврљаковић, *Нав. дело*, 135–140.

грађен или значајно обновљен 1812. године.⁴ Током 20. века цркви је дозидана припрата, која је обновљена током друге деценије 21. века. Као живо култно место црква и порта су током 21. века доживеле највеће измене у односу на период са почетка 19. века. Како због дотрајалости, естетских разлога, потребе за модернизацијом или пак, жеље да се грађевини врати замишљени првобитни сјај и значај који је *морала* имати у средњем веку црква је, прилозима мештана у потпуности осавремењена, изграђен је нови нартекс, уведено подно грејање, унутрашњост осликана... (слика 2)⁵

Слика 2

Као сведок некадашњег изгледа цркве за сада истрајава иконостас, који није део оригиналног мобилијара из 19. века, већ је у цркву донет вољом владике Николаја Велимировића 1937. године. Разлози за постављање новог иконостаса нису познати. Владика је могао наредити замену дотрајалог старог иконостаса⁶ или је пак, нови иконостас пренео у Грачац из жеље или потребе да нагласи значај мале сеоске цркве посвећене најзначајнијем српском светитељу.

⁴ М. Алексић Чеврљаковић, *Нав. дело*, 134–135.

⁵ Фотографија, ситуација 2024. година, аутор Марија Алексић Чеврљаковић.

⁶ До овог податка дошло се приликом разговора са садашњим свештеником Цркве Св. Саве у Грачацу и потребно га је узети са опрезом јер до сада нису поронађени писани трагови који би ту информацију потврдили.

Иконостас Цркве Св. Саве у Грачацу

Ослањајући се на податке да се епископ Николај Велимировић на трону прве српске Архиепископије налазио у периоду од 1934. године до 1940. године,⁷ и да је најплодотворнију делатност на обнови српских црква остварио управо у овом периоду заједно са иконописцем Иваном Јустином Мељниковим, велика је вероватноћа да је и иконостас Цркве Св. Саве у Грачацу настао у том периоду.

Као охридско – битољски епископ Николај Велимировић упознаје руског сликара Ивана Јустина Мељникова⁸ који се након Октобарске револуције настанио у Битољу. Школујући се на Петроградској ликовној академији Мељников је стекао изванредан осећај за православну икону надограђујући је изучавањем српског средњовековног фреско сликарства и иконописа. Кључни сегмент у Мељниковом стваралаштву представља познанство са епископом Николајем. Оно ће утицати на плодотворност његовог рада на пољу црквене уметности и званично одобрење највиших црквених власти кроз покровитељство епископа Николаја. Поставши званични епископов иконописац Мељников добија прилику да обиђе и ради у почетку у манастирима охридско – битољске епископије, а након тога и жичке епископије упознајући се са суштином православне иконографије и усавршавајући технику мајстора – иконописца.⁹

⁷ Активна улога епископа Николаја на визуелном уобличавању манастирског комплекса у Жичи видљива је изградњом епископске палате, трпезарије, али и постављањем нових иконостаса у Спасовој цркви у манастиру Жича. Иконостасе су 1938. године по наруџбини епископа Николаја израдили дабарски резбар Нестор Аксентијевић и иконописац Иван Јустин Мељников. Том приликом поред главног иконостаса на чијој је изради поред Мељникова учествовао и руски сликар Николај Мајендорф, Мељников је самостално урадио и иконе за два мања иконостаса у параклисима Спасове цркве. Само годину дана раније 1937. године осликана је фрескама и постављен је иконостас у Цркви Св. Саве у манастиру Жича, коју је као своји задужбину саградио епископ Николај Велимировић. Фреске су осликали Николај Мајендорф и Наум Андрић док је израда икона за иконостас поверена Мељникову. М. Чанак-Медић, Д. Поповић, Д. Војводић, *Манастир Жича*, Београд, 2014, 449–450; М. Лукић-Цветић, *Црква Светог Саве у Жичи*, *Наша прошлост*: часопис 12, Краљево, 2013, 104–124.

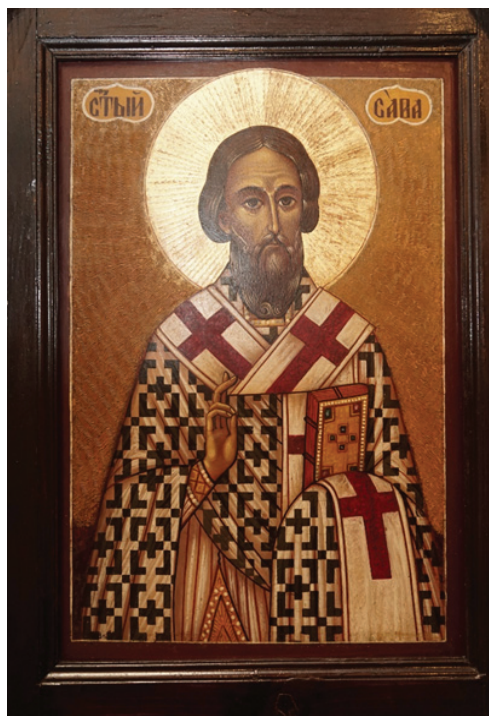
⁸ Иван Јустин Мељников сматра се једним од најплоднијих наших црквених сликара чије се иконе и фреске налазе у преко 80 места и прелазе број од 7.000 комада. Највише његових радова налази се у Македонији, у Битољу, али је доста стварао и у црквама и манастирима жичке епископије као и за православне цркве у Сједињеним Америчким Државама и Канади: Д. М. Колунцић, *Српско црквено сликарство 1920–1970*, Сремски Карловци, 1971, 27–28.

⁹ З. Златић Ивковић, *Манастир Успење кабларско, Овчар Бања*, 2016, 112–117.

Иконостас Цркве Св. Саве у Грачацу припада типу сведенијих олтарских преграда (слика 3). Њега чине три реда икона постављених у одређеном поретку. Централним, средишњим делом иконостаса доминирају царске двери, врата која отварају средишњи пролаз ка олтарском простору, и која носе значајну симболику. На њима је насликана уобичајена представа Благовести, са архангелом Гаврилом на северним вратима који корача ка Богородици која је приказана на јужним дверима у седећем ставу и са преслицом у рукама. Симболично царске двери означавају приступ царству небеском, кроз њих је прошао оваплоћени логос, па је сликање тематике везане за Благовести уобичајен на овом простору. На северној страни у горњој зони налазе се престоње иконе. Поред архангела Гаврила налази се икона Богородице Одигитрије. Допојасна представа Богородице која у левој руци држи Христа показујући десном руком на њега као на спаситеља. Поред Богородичине иконе приказан је патрон цркве у Грачацу, Св. Сава (слика 4). На јужној страни олтарске преграде сликане су такође две престоње иконе. Уз царске двери налази се допојасна представа Христа Пантократора који десном руком благосиља док у левој руци држи отворену књигу. Иконографска представа која симболише небеског цара и судију. Престони низ икона завршава се иконом Јована Крститеља на јужној страни.

Слика 3

Слика 4

Испод зоне престоних икона налазе се четири иконе са текстовима молитви упућеним светитељима. Текст молитве који прати слику указује на јединство речи и слике, стварајући на тај начин једну јединствену, сликану композицију молитвеног обраћања светитељима. У најнижој зони, на соклу налазе се четири старозаветне представе. На северној страни иконостаса налазе се представе Мојсија на гори Синај и Лествице Јаковљеве. Док су на јужној страни иконостаса у соклу приказани Жртва Аврамова и Содом и Гомора. На врху иконостаса налази се Распеће Христово. Мељникове фигуре, упркос снажним телима одају достојанство смиреног и уздржаног молитвеног става.

Представа патрона цркве, Св. Саве на иконостасу у Грачацу показује да је Мељников насликао светитеља преузимајући модел из српског средњовековног црквеног сликарства. Допојасна фигура светитеља одевеног у архијерејску одежду са књигом у левој руци, док десном руком благосиља настала је под снажним утицајем сликарства које је Мељников упознао обилазећи српске средњовековне манастире. Она је одговарала и испунила захтеве званичне црквене уметности која је инсистирала на изучавању националне прошлости и њеној употреби у уметности 20. века.¹⁰ Не одступајући од прихваћеног модела црквене уметности Мељников је за цркву у Грачацу насликао иконе за иконостас подстакнут тадашњим стремљењима у црквеној уметности. Подстакнут изучавањем српских средњовековних фресака Мељников приказује Св. Саву у духу традиционалне византијске иконографије показујући талентованог познаваоца православног иконописа.

Дрвени иконосас украшен богатим дуборезом, са низом представа орлова раширених крила и винове лозе која симболише Евхаристију највероватније је рад дабарског резбара Нестора Аксентијевића који је већ радио наруџбине епископа Николаја за манастир Жичу. Аксентијевићу је била поверена и израда дрвених иконостаса у Спасовој цркви у Жичи. Познанство и сарадња са епископом Николајем Велимировићем приликом

¹⁰ Крајем двадесетих и почетком тридесетих година 20. века јавља се низ покушаја да се не само црквена, већ и национална уметност уопште врати на традиције српско-византијске уметности. Тада су многи интелектуалци и уметници тражили упориште у старој традиционалној уметности, истичући да је она основа савременог стваралаштва и подстичући њено проучавање. Потреба да се створи српски или српско-византијски стил у међуратној Југославији, исказујући тим путем успостављање чврсте везе са уметношћу средњег века присутан је у архитектури, сликарству, али и црквеној уметности између два светска рата. Црквену уметност овог периода обележила је тежња наручилаца и сликара да се понавља, копира и имитира средњовековно сликарство. А. Стојановић, *Обнова споменика архитектуре у Србији између два светска рата*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, 259–265; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 232–240;

радова у манастиру Жичи, трасирали су пут даље сарадње уметника и епископа у Цркви Св. Саве у Грачацу.

Народно предање

Легенде везане за грачачку цркву први је забележио хроничар Врњачке Бање и околних села Милан Сотировић.¹¹ Очувана предања састоје се из два елемента. У првом се приповеда да је црква у Грачацу зидана истовремено са Црквом Светог Спаса српске архиепископије у Жичи и да је у њеној изградњи лично учествовао Св. Сава. Друго је такође, посредно везано за прву српску епископију. Мештани Грачаца преносе са колена на колена веровање да је поворка са моштима Св. Саве заноћила у овој цркви на свом путу из Трнова ка манастиру Милешеви. Иако обе легенде немају потврде у сачуваним историјским списима, треба дозволити могућност да оне у себи носе трагове некадашњих историјских реалности. Мештани утврђују, односно доказују своја веровања у данашњем објекту, упркос чињеници да су истраживања показала да најстарији објекат по величини и облику одступа од грађевине из 1812. године. Наиме, садашње село Грачац је средњовековно село Грачаница,¹² које се наводи у попису Жичког епископског властелинства.¹³ Овом податку треба придружити и резултате археолошких истраживања која потврђују постојање старијег објекта испод цркве из 1812. године. Одредница средњи век, у поступку хронолошког одређивања најстаријег објекта употребљава се са циљем да обухвати неколико векова кроз које су израђиване форме откривених надгробних споменика (период од 13. до 15. века).¹⁴ Изградња грађевине је свакако претходила сахрањивању на овом простору (гробови прате оријентацију грађевине), па сахране указују на *terminus post quem* за њено подизање. На основу тренутног познавања материјалних остатака немогуће је ре-конструисати изглед најстарије грађевине нити прецизније одредити време њеног подизања.

Иако су у житијима Св. Саве опширно описани детаљи преноса његових остатака из Трнова у манастир Милешеву, где му је било припремљено гробно место, биографи не преносе податке везане за путовање кроз Србију. Значај овог догађаја за српску државу и народ био је велики, а

¹¹ М. Д. Сотировић, *Врњачка Бања и околина*.

¹² У минују који је цркви 1932. године поклонио кнез Милош записано је „сију минију обшчу дарова храму свјатаго Савви [...] зовом Грачаница“ (препис Р. Станић). Необјављени текст који је потписао Радомир Станић, документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

¹³ М. Алексић Чеврљаковић, *Црква Св. Саве у Грачацу*, 142; Гордана Томовић, *Жичко епископско властелинство*, *Наша прошлост* 12 (2012), 14–15.

¹⁴ М. Алексић Чеврљаковић, *Нав. дело*, 135–136.

поворка је данима (недељама) морала путовати до коначног одредишта у Милешеви. И Доментијан и Теодосије наводе да су краља Владислава на улазу у земљу дочекали архиепископ Арсеније и представници цркве. Доментијан, даље наводи да се након доласка моштију у Милешеву, која је одређена за гробно место архиепископа Саве I ту окупио народ са свих страна.¹⁵ Теодосије, само кроз једну реченицу преноси да је поворци на путу ка Милешеви прилазио народ „да види и да се поклони,“ [...] „многи“ [...] „добивши исцељење од болести који их држаху“.¹⁶ У житијима изостају подаци о местима или манастирима у којима се поворка заустављала. Долазак у манастир Жичу свакако би био веома значајан догађај у коме су учествовали и мештани околних места, па и тадашње Грачанице, што је могло оставити трага у локалним легендама. Ипак, услед ограничености очуваних података, ово остаје у домену произвољних нагађања.

Јачина вере локалне заједнице у средњовековно порекло цркве није умањена чињеницом да је сам објекат значајно променио своје материјалне карактеристике не само у односу на најстарији средњовековни период већ и на млађи објекат из 1812. године. Иако промене на самом објекту, случајном посматрачу могу деловати минималне конзерваторима је сасвим јасно до каквих је трансформација дошло током претходних 20. година. У новој материјализацији места је сачувана и ретуширана икона са ликом светог Саве (1848) изнад западног главног улаза у наос.¹⁷

И док заједница конзерватора као основну вредност објектима прошлости препознаје аутентичност или вредност оригинала, догађаји и легенде везане за цркву Св. Саве указују да грађани у Србији имају другачије вредности. Локална заједница као доминантне и најрелевантније изворе сагледава податке изнесене у народним легендама. Истинитост о средњовековном пореклу цркве, дакле није похрањена у материјалу већ у вери која се потврђује народном легендом. Предање је забележено у доњој половини западног зида наоса (слика 5).¹⁸ Иако састављен из више елемената сматрамо да је најважнији део мита који цркву везује за лик и дело Светог Саве. Значај Светог Саве за локалну заједницу и народ јасно је учитан у савремени просторни концепт порте и обликовању непосредне околине цркве. Елементи простора, јасно наглашавају значај и везаност цркве за најзначајнијег и најпоштованијег српског светитеља.¹⁹

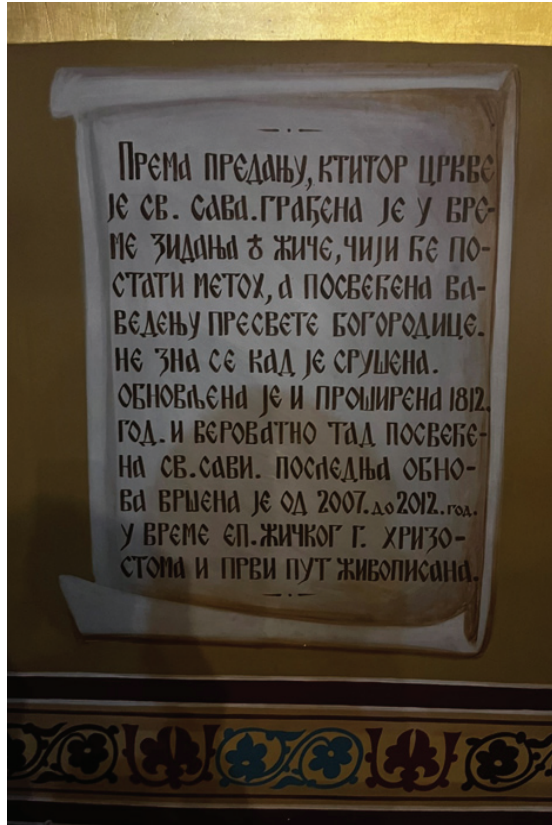
¹⁵ Доментијан, *Живот Светога Саво, у Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, приредио Ђура Даничић, Београд 1865, 344.

¹⁶ Теодосије, *Житије Светога Саве*, у *Житија*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, св. 1, приредио Димитрије Богдановић, Београд 1988, 259.

¹⁷ Р. Станић, *Нав. дело*.

¹⁸ Народно предање уклопљено у нови живопис цркве, смештен лево од главног улаза у наос, аутор Марија Алексић Чеврљаковић.

¹⁹ Д. Поповић, *Под окриљем светости култ светих владара и реликвија у средњовеков-*

Слика 5

Поштовање Светог Саве, облици и трансформације

Култ Светог Саве отпочео је да се гради још за његовог живота о чему јасно сведоче и подаци из његових житија. Начином живота, поступцима и чудесним делима он је још у очима савременика сагледаван као свети човек.²⁰ Сава је посматран као директан Божији изабраник кроз кога божанствена сила објављује и делује, омогућујући му да чини чудесна дела.²¹ Савин животни пут и дела неодвојиво су повезани са државном политиком династије Немањића. Његов култ чини јединство са култом његовог оца Стефана Немање, Св. Симеона. Као најзначајнији Немањићи, они представљају основу српске државотворности и аутокефалности цркве. Повезаност и значај ова два светитеља огледају се и кроз Теодосијеву Похвалу Св. Сави и Св. Симеону, у којој је изложена једна од централних

ној Србији, Београд 2006, 75.

²⁰ Д. Поповћ, *Нав. дело*, 76–78.

²¹ Д. Поповић, *Нав. дело*, 76, 98.

идеја тога доба – идеја о *свештеној двојици, светих и чудотворних* који својим молитвама Богу српску земљу утврђују и од напада је чувају.²² Однос Св. Симеона и Св. Саве исказана је и у новој просторној концепцији порте и живописа цркве Св. Саве у Грачацу. На источној приступној страни улазног портала порте представљен је лик Св. Саве, док је на задњој страни представљен лик Св. Симеона (слике 6).²³

Слика 6

Након губитка независности култ Светог Саве наставља да се негује кроз цркву и њено деловање. Међутим, развија се и јача његов фолклорни пандан, који постаје један од најзначајнијих елемената *српског националног идентитета*.²⁴ Кроз народна предања Савине чудесне моћи се испољавају у његовој просветитељској и саветодавној улози, али он је уједно и борац против зла и поробљивача. У фолклорној варијанти Св. Сава се не сагледава само као заштитник државе, цркве и народа, он развија и негативни карактер. Треба нагласити да ова два модела поштовања нису имала једнако исходиште, садржину нити функцију, већ су била проузрокована сплетом различитих околности. У доба независне средњовековне државе његов идеалан светачки лик уобличен је од стране духовника, на

²² Д. Поповић, *Нав. дело* 113.

²³ Мозаик са ликом Св. Симеона изнад улаза у порту, аутор Марија Алексић Чеврљак-овић.

²⁴ Д. Поповић, *Нав. дело* 109. Термин нација кованица је настала у 19. веку. S. McDowell, *Heritage, memory and identity*, у *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, ed. V. Graham i P. Howard, Farnham 2008, 40; Lora Jane Smith i Emily Waterton, Introduction: *Heritage and archaeology*, у *Taking Archeology out of Heritage*, ed. Waterton E. and Smith L, Newcastle upon Tyne 2009, 16, 46. У тексту се користи у циљу описивања јединственог или карактеристичног културног обрасца.

подстицај и под покровитељством владајуће династије Немањића.²⁵ Током турског периода нова варијанта светитеља сагледава се као последица јачања елементарних облика духовног живота.

Обновом државе почетком 19. века, обнавља се и некадашњи значај за државу Светог Саве.²⁶ Савин дан је проглашен за школску славу 1840. године.²⁷ О поштовању свеца сведочи и наредба кнеза Милоша из 1827. године да се 27. јануар и Видовдан морају поштовати код свих православних верника без обзира ком народу припадају.²⁸ Обнова његовог државотворног карактера није заменила Савин значај у народу нити у постојећим традицијама. Народ је наставио да поштује Св. Саву кроз митове и народне обичаје. У склопу поштовања свеца народ је по селима постио седмицу пред Савиндан како би га умилостивио и обезбедио здравље стоке и принос усева.²⁹ Модернизацијом државе примећено је да долази до слабљења народних веровања. Као што је напред речено, карактер вере се у турском периоду изменио у односу на средњовековни период. Народ по селима, иако у начелу припадник хришћанства поштовао је светитеље кроз народну традицију и обичаје који по суштини нису били везани за цркву, али су кроз јединствени систем веровања склопљени са догматским православљем.³⁰ За премошћивање јаза између званичне догме и народних веровања најзначајнији је владика Николај Велимировић, који је уједно и најзначајнији за јачање култа Св. Саве и укључивање у цркву и његове фолклорне варијанте. Доласком владике Николаја на место жичког епископа (1919–1920; 1934–1941) учвршћен је став о светосавском јединству

²⁵ Д. Поповић, *Нав. дело*, 98, 118.

²⁶ Код Срба у Хабзбуршкој монархији, такође се негују култови српских владара и светитеља из династије Немањића, и то највише Св. Саве и Св. Симеона. Они нарочито оживљавају и почињу да се шире представљајући јединствени инструмент отпора српског народа током 18. и 19. века. Архијерејски синод 1774. године Светог Саву проглашава за заштитника српског народа, а ту одлуку потврдио је и аустријски двор. Д. Медаковић, *Историјске основе иконографије Св. Саве у XVIII веку*, Научни скуп Сава Немањић – Св. Сава, историја и предања, Београд, 1979, 400.

²⁷ Љ. Дурковић-Јакшић, *Проглашење прославе школског патрона у Србији 1840. године*, Гласник Српске православне цркве, Београд, 1947, 34–36.

²⁸ С. М. Димитријевић, *Свети Сава у народном предању и веровању*, Београд 1926, 56. Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 69.

²⁹ Ст. М. Димитријевић, *Свети Сава у народном предању и веровању*, 5, 70–82, 110–117.

³⁰ О односу становништва према званичној вери и народним обичајима најсликовитије говоре запажања странаца... За сада сељаци су дубоко одани хришћанству, али поглавити као нечему старом и традиционалном, што су и њихови родитељи обожавали пре њих, што је саставни део околине дома, што је помогло да се одржи народ. Образовани сталез, као што ми изгледа, сматра Православље просто као израз народности, али не као обавезу која се намеће у јавном и приватном живот. Преузето из: М. Тимотијевић, „*Запуштен виноград господњи*”: *религиозност у чачанском крају током XX века* (први део), Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXVI (2006), 192.

националне и народне цркве.³¹ Ово представља најважнији заокрет у односу цркве према народним веровањима. Признавањем и укључивањем у званичну цркву народне традиције су се сачувале до данашњег дана. Свети Сава се кроз заједничко деловање државе и цркве поновно поставља као заштитник цркве и вођа српског народа.³² Прослава светосавске 1935. године у пропаганди цркве описивана је као дужност нације према отаџбини и вери.³³ Може се рећи да су ови догађаји позитивно утицали на очување постојећих традиција и легенди у народу на целом простору Србије, па тако и у Грачацу који се налазио у непосредној близини манастира Жиче, односно епископије.³⁴

Значај који је епископ Николај Велимировић придавао развоју култа Св. Саве видљив је кроз изградњу цркве посвећене овом светитељу у манастиру Жичи али и кроз цркву у Грачацу на чији захтев Мељников ради иконостас.

Концепт заштите живог наслеђа

Иако је Црква Св. Саве у Грачацу заштићена као споменик културе, у Одлуци Завода за заштиту споменика се наглашавају и дефинишу њене материјалне особености, праве вредности овог места откривају се сагледавањем и проучавањем нематеријалне компоненте наслеђа. Заједница православних верника, која обухвата не само локално становништво одржава и креира место у складу са својим осећајем светог и осећајем за место, а управо су легенде основа за такав однос према материјалном објекту. Традиција и легенде које народ негује потврда су идентитета и континуитета како са непосредним прецима, тако и са личностима које представљају основу националног идентитета српског народа.

Повезујући прошлост своје цркве са манастиром у Жичи, првом српском архиепископијом, као и Светим Савом једном од најзначајнијих личности у историји народа заједница врши дистинкцију не само према спољном свету, већ и према непосредном окружењу које нема тако значајан материјални остатак прошлости.

Концепт заштите материјалних остатака прошлости као значајних сведока развоја простора и народа формирао се током 19. века у земљама Западног света.³⁵ Као један од првих и основних циљева заштите

³¹ М. Тимотијевић, *Нав. дело*, 167.

³² М. Тимотијевић *Нав. дело*, 236.

³³ М. Тимотијевић, *Нав. дело*, 237.

³⁴ Центар епископије је упркос противљењу грађана Чачка пренет у манастир Жичу, односно Краљево 1934. године.

³⁵ S. Nenadović, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd, 1980; T. Marasović, *Zaštita graditeljskog nasljedja: povijesni pregled s izborom tekstova*, Zagreb i Split 1983; J. Jokilehto, *A History of Architectural Conservation*, London 2018.

промовисан је рад на очувању аутентичности односно изворне материје споменика. Очување материје по принципу мењати што је мање потребно у циљу очувања и данас је један од кључних аспеката конзервације. Србија је, као самостална држава у 19. веку и касније у склопу Југославије градила конзерваторску службу у складу са овим начелом. Наведени принципи изражени су кроз законодавни оквир³⁶ и конзерваторску праксу. Први конзерваторски радови изведени су на оним грађевинама или грађевинским комплексима сакралне архитектуре који су сведочили о развоју српског народа у прошлости. Иако се тежило аутентичности у пракси то је заправо значило прочишћавање споменика до његовог замишљеног изгледа односно аутентичне архитектонске концепције чистог стила времена у коме су настали.³⁷

Еволуција конзерваторске мисли, највише потакнута импулсима са неевропског подручја довела је до делимичне промене у сагледавању значаја различитих сегмената материјалног споменика културе. Један од највећих пробоја у прихватању неевропских концепата у перцепцији наслеђа учињен је усвајањем *Нара документа* о аутентичности. *Нара документ* који је настао 1994. године наводи да се вредност и аутентичност не могу сагледати унутар једног непроменљивог критеријума, зато што су директно зависни од културе, па се морају и разматрати у оквиру појединачних културних контекста.³⁸ Документ је настао на основу искустава у раду са заједницама ван Европског културног подручја који аутентичност сагледавају кроз идеју и континуитет, а не кроз материју.

Однос према наслеђу и његовој нематеријалној димензији коначно је добио прави исказ усвајањем Конвенције о заштити нематеријалног наслеђа (Париз 2003), чији је потписник и Република Србија. Нематеријално наслеђе у складу са конвенцијом чине „...праксе, приказе, изразе, знања, вештине, као и инструменте, предмете, артефакте и културне просторе који су с њима повезани - које заједнице, групе и, у појединим случајевима, појединци, препознају као део свог културног наслеђа [...] и [...] које се преноси с генерације на генерацију [...] а [...] заједнице и групе изнова стварају, у зависности од њиховог окружења, њихове интеракције са природом и њихове историје, пружајући им осећај идентитета и континуитета“.³⁹ У складу са поставкама ове конвенције Савет Европе је усвојио Оквирну конвенцију о вредности културног наслеђа за друштво, која истиче потребу да се људи и људске вредности нађу у средишту

³⁶ S. Tomić, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Beograd 1958.

³⁷ S. Nenadović, *Нав. дело*, 118–145.

³⁸ *The Nara Document on Authenticity* (Japan: UNESCO 1994, stav. 11), <http://whc.unesco.org/events/gt-zimbabwe/nara.htm>, 11.

³⁹ *Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа*, Службени гласник РС, бр. 1/2010, чл. 2.

проширеног и трансверзалног концепта културног наслеђа,⁴⁰ као и да је неопходно на нивоу сваке државе узети у обзир управо вредности које свака заједница повезана наслеђем придаје културном наслеђу са којим се поистовећује.⁴¹

У складу са поставкама новијих конвенција развио се и концепт живог наслеђа (*living heritage*)⁴² који је применљив на објекте прошлости који су одржали своју примарну функцију упркос промењеним друштвеним и историјским околностима. Континуитет се дефинише кроз постојање једне заједнице која употребљава простор и доживљава његову изворну функцију.⁴³ Очувана оригинална функција претпоставља континуитет поруке, односно оригиналног значења места. Иако је примарна функција очувана споменик се у исто време усклађује у свом обликовном и просторном смислу са потребама модерног живота. Аутентичност се дакле сагледава не само кроз материјал који је важан јер омогућава препознатљивост месту, већ се огледа и кроз значења које једно место има за заједницу. Сваку промену материјалне компоненте заједница доживљава као неопходну у функцији очувања континуитета.⁴⁴

На основу свега наведеног, поставља се питање који је заправо одговарајући принцип заштите и интервенција на споменицима прошлости. Да ли је корисно кроз очување оригиналног изгледа чувати сећање на различите историјске епохе и процесе кроз које је пролазила једна заједница или заједница треба да преузме одлучујућу реч када су у питању објекти живог наслеђа?

Без обзира и упркос почетном залагању стручњака израженим кроз *Одлуку о проглашењу* становници села Грачац одабрали су нематеријалну компоненту наслеђа која истиче духовну, обичајну вредност места у односу на наслеђену материјалну компоненту. Материјалне промене при том нису утицале на елемент аутентичности у додиру заједнице са простором који се потврђује у постојању и неговању асоцијација, сећања, обављању култних радњи.⁴⁵ Народна веровања уклопљена у живопис цркве исписана су на западном зиду наоса, где се још једанпут истиче њихова истинитост

⁴⁰ Закон о потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, Службени гласник РС, бр. 1/2010, преамбула.

⁴¹ Оквирна конвенција Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, чл. 12.

⁴² I. Poullos, *Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation*, Conservation and Management of archeological sites 12/2 (2010), 170–185.

⁴³ I. Poullos, *Нав. дело*, 175.

⁴⁴ The Nara Document on Authenticity; I. Poullos, *Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation*, 179.

⁴⁵ I. Poullos, *Нав. дело*, 181.

и неприкосновеност, а објекат нераскидиво повезује са најпоштованијим српским светитељем (слика 7).⁴⁶

Марија В. Алексић Чеврљаковић*

Завод за заштиту споменика културе Краљево
Цара Лазара 24
36000 Краљево

Јована Ј. Дурман Весић **

Завод за заштиту споменика културе Краљево
Цара Лазара 24
36000 Краљево

Слика 7

⁴⁶ Споменик Св. Сави на прилазу порти цркве Св. Саве у Грачацу, аутор Марија Алексић Чеврљаковић.

* alexazunjic@gmail.com

** jovana.durman@gmail.com

Кључне речи: Црква Св. Саве, споменик културе, наслеђе, предање, иконостас, Иван Јустин Мељников

Marija V. Aleksić Čevrljaković
Jovana J. Durman Vesić

ST SAVA'S CHURCH IN GRAČAC: HISTORY AND MYTH IN MATERIAL FORM

The Church of St Sava in Gračac has been designated immovable cultural heritage as a significant early 19th century architectural achievement. The building and its immediate surroundings underwent significant transformations in 2010s, driven by the strong local veneration of St. Sava. The paper explores historical changes, with a particular emphasis on the impact of local legends as motivators for renovations. A special section is dedicated to the iconostasis, the work of Ivan J. Melnikov, which has not previously been a focus of scholarly interest. The iconostasis reflects the artistic expressions of its era as well as historical transformations influenced by the strengthening of St Sava's cult.

Извори:

The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, <https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/The-Burra-Charter-2013-Adopted-31.10.2013.pdf>.

Закон о потврђивању Оквирне конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво, *Службени гласник РС*, бр. 1/2010.

Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа, *Службени гласник РС* бр. 1/2010.

The Nara Document on Authenticity (Japan: UNESCO 1994), <http://whc.unesco.org/events/gt-zimbabwe/nara.htm>.

Radomir, Stanić, *Starine gračacke crkve, dosije spomenika kulture Crkve Sv. Save u Gračacu, bez datuma.*

Литература:

Алексић Чеврљаковић, Марија, Црква Св. Саве у Грачацу, *Наша прошлост* 13 (2012), 129–145.

Боровић-Димић, Јелена, *Трагови трајања*, Врњачка Бања: Министарство културе Републике Србије, Завод за заштиту споменика културе Краљево и Друштво конзерватора Србије, 2005.

- Димитријевић, Стеван М., *Свети Сава у народном предању и веровању*, Београд: Штампариија Свети Сава, 1926.
- Доментијан, Живот Светога Саве, у *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, приредио Ђура Даничић, Београд: Државна штампарија, 1865,
- Драшковић, Драган, *Епископ Николај Велимировић*, Народни музеј Краљево, Краљево, 2002.
- Дурковић – Јакшић, Љубомир, Проглашење прославе школског патрона у Србији 1840. године, *Гласник Српске православне цркве*, Београд, 1947, 34–36.
- Златић Ивковић, Зорица, *Манастир Успење кабларско*, Овчар Бања: Манастир Успење, 2016, 112–117.
- Jokilehto, Jukka, *A History of Architectural Conservation*, London: Routledge, 2018.
- Јовановић, Миодраг, Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба, Београд-Крагујевац, 1987, 202.
- Јовановић, Миодраг, *Опленац: Храм Светог Ђорђа и Музолеј Карађорђевића*, Топола, 1989, 135–137.
- Колунџић, М. Душан, *Српско црквено сликарство 1920–1970*, Сремски Карловци, 1971, 27–28.
- Лукић Цветић, Марина, Црква Светог Саве у Жичи, *Наша прошлост* 12 (2013), 104–124.
- Макуљевић, Ненад, *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд, 2007, 232–240.
- Макуљевић, Ненад, *Уметност и национална идеја у XIX веку, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства – Београд, Београд, 2006, 102–106.
- Marasović, Tomislav, *Zaštita graditeljskog nasljedja: povijesni pregled s izborom tekstova* Zagreb i Split: Društvo konzervatora Hrvatske, Sveučilište u Splitu-Filozofski fakultet u Zadru, Sveučilište u Zagrebu – Arhitektonski fakultet, 1983.
- Медаковић, Дејан, Историјске основе иконографије св. Саве у XVIII веку, Научни скуп Сава Немањић – Св. Сава, историја и предања, Београд, 1979, 400.
- Михаиловић, Милорад, Црква у Грачацу код Краљева, *Наша прошлост* 1–2 (1968), 61–64.
- McDowell Sara, Heritage, memory and identity, u *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, ed. B. Graham, & P. Howard, Farnham: Ashgate Publishing, 2008, 37–54.
- Nenadović, Slobodan, *Zaštita graditeljskog nasleđa*, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1980.
- Поповић, Даница, *Под окриљем светости култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 92, 2006.

- Павловић, Леонтије, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Народни музеј Смедерево, посебно издање књ. 1, Смедерево 1965.
- Poulios, Ioannis, *Moving Beyond a Values-Based Approach to Heritage Conservation, Conservation and Menagement of archeological sites 12/2* (2010), 170–85.
- Smith, Lorajane and Waterton, Emily, Introduction: Heritage and archaeology, in *Taking Arhheology out of Heritage*, ed. Waterton E. and Smith L. Cambridge Scholars: Newcastle upon Tyne, 2009.
- Стојановић, Александар, *Обнова споменика архитектуре у Србији између два светска рата, Рашка баштина 2* (1980), 259–265.
- Сотировић, Милан Д., *Врњачка Бања и околина*, Врњачка Бања: Народна библиотека др Душан Радић, 1996.
- Теодосије, Житије Светога Саве, у: *Житија, Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 5, св. 1, приредио Димитрије Богдановић, Београд: Просвета и Српска књижевна задруга, 1988, 99–262.
- Томић, Stevan, *Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji*, Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1958.
- Томовић, Гордана, *Жичко епихорско властелинство, Наша прошлост 13* (2012), 9–52.
- Тимотијевић, Милош, „Запуштен виноград господњи”: религиозност у чачанском крају током XX века (први део), *Зборник радова Народног музеја у Чачку XXXVI* (2006), 191–248.
- Чанак Медић, Милка, Поповић, Даница, Војводић, Драган, *Манастир Жича, Београд*, 2014, 449–450.